Проф. К. Студинському присвята

Осінній, безконечно довгий вечір. Сиджу при столі і пишу. Та писання якось не йде. Гнилий, холодний воздух наляг на думки. Відкладаю перо і приглядаюся лампі, що стоїть на улиці, супротив мого вікна. Кривий, підгаилий паль хилиться, якби втомився й хотів кластися до рова спати. На ньому скляна ліхтарня, а в ній невеличка лампа. Горить, як за цапову душу — Довкола неї рої дрібосеньких мушок. Безнастанно кружляють і пхаються до світла. Одна за другою жене, а розбившися об шибу, паде вділ.

Зверха мріє дрібонький дощик, такий, як мряка. Маленькі срібні каплі мішаються з нетлями і не раз не пізнати, чи се упала нетля, чи дощ.

Чую, як в ринві щось зашелестіло.

Зразу тихо, якби хто сльозу пустив по склі, а потім голосніше і частіше: кап, кап, ка... То дощ.

В такий вечір найкраще сидіти в любім товаристві та раду радити або журу журити. Та ба! Де тобі товариства узяти, та ще любого!

Став біля зимної печі і думаю, чи буде завтра погода, ни ні, чи дістану один лист, чи більше. Втім, за дверми чую шурання ніг, потім обтирання носа, одного або двох, а вкінці легонький стукіт.

— Прошу.

Відчиняються двері, і на порозі являється об'ємиста особа знакомого священика.

— Слава Богу!

— Дай Боже здоровля!

— Прошу ближче, най отець сідають.

— Дякую дуже, але я відразу до річи. Зо мною приїхав учитель моїх дітей. Хорий, бідолаха. Завтра рано хоче бути у лікаря і вертати до своїх родичів. Чи не переночували б ви єго? Бідний, а дуже чесний хлопчисько.

— Га, як переночувати, то переночувати. Най простить, як єму не буде добре, і най, борони Боже, не вмирає.

— Жартуйте здорові, але я єго покличу, бо там нездоровий воздух, а він кашляє.

І справді, в сій хвилі, якби на знак, залунав кашель чоловіка, та такий сухий и прикрий, якби хотів серце з себе викашляти. Що втихне, то починає наново, аж в ушах ріже. За третім, а може, четвертим, наворотом кашель зовсім втих, і в хату увійшов хорий.

Був високий і худощавий. Рамена мав піднесені, а голову всунену в тулів. Чоло, як вапно біле, а пед ним глибоко-глибоко горючі сині очі. Мінилися они раз враз. То завмирали спокійною байдужістю, то займалися живим огнем надії. Лиця запалі, якби себе і всю скіру хотіли втягнути досередини.

Привітався і почав виправдувати свій кашель. Не підняв ковніра, а надворі дощ і зимно, тому єго гірше кашель мучить. Говорив несміло і соромливо, якби знав, що робить собою прикрість.

— Ну, але я панів попроїдаю, — сказав панотець. — На возі жде жінка. Моє поважанє...

Попрощався і вийшов. Від дверей вернувся.

— А уважайте на себе. Лікареві скажіть, що я єму кланяюся і прошу, щоби вас добре оглянув. На селі, у родичів, пийте молоко і ходіть много. Книжки лишіть на боці. Що вам з книжок, як не будете здорові?

Говорив скоро, якби з тими словами скидав з себе важкий тягар і утікав від него.

— А не забувайте про нас і від часу до часу відозвіться хоть кількома словами.

— Добраніч!

— Добраніч! — і ми лишилися самі. Глупа, немила мовчанка зависла над нами. Ми були, як люди, що себе не розуміють, бо до одного світа не належать. Він відчував, мабуть, весь гніт такої марної ласки, як нічліг, я, дивлячися на него, згадував євангельські слова: "Суєта суєт, і всяческая суєта".

Всі наші змагання, щоб завести розмову, звелись на нінащо. Она вривалася на кількох словах, сухих, формальних, і ми дальше мовчали. Ми бачили се і розуміли, і було нам дуже немило. Ми нарікали на зимно, болото, на нездоровий воздух, а поза те ні на волос дальше. То він сидів, а я ходив по хаті, то я сідав, а він проходжувався від вікна до печі, від печі до вікна. Я чув єго короткий віддих і боявся, що ось-ось зайдеся кашлем і буде різав мої уши, — він, мабуть, відчуваючи мої гадки, душив в собі той віддих і той кашель.

Оглянув образи на стінах і підійшов до полиці з книжками. Читав наголовки і перевертав листки. Очі єго оживлювалися, запалі лиця виповнювались і наливалися кров'ю.

— Ви, мабуть, любите читати?

— Щей й як! Від малої дитини книжка мала для мене якийсь дивний чар.

Я вірив, що кожда з них криє якусь тайну і розв'язує важне питання. Читаючи, здавалося мені, що нові частини світа розкриваються передо мною, що якісь щільно затво-рені комірки відчиняються в моїм мозку і звідтам вилітають думки.

Я дуже любив читати.

А нині?

І нині люблю, хоть іншим оком дивлюся на ті білі листки, покриті чорними значками.

— Так, так! Очі наші зміняються! Не одно, що було Рожеве, стає сірим. 1 навпаки.

— Добре кажете: і навпаки...

Розмова наша знов встряша, як той віз в болоті. Я га-дав: коли він хорий, то по що єго бентежити гадками. ехай епічне. Але він, мабуть, не хотів спочивати, а противно бажав виговоритися. Видно було, що в єго голові призбиралося багато гадок, а в єго серцю багато почувань які він доволі виносив і вигрів і які бажав пустити в світ. Але де і коли?

І мені здавалося, що він дивиться на мене і питається самого себе, чи можна зі мною побалакати щиро.

Я не міг знести погляду тих хоровитих очей і відвернувся до вікна.

На улиці лампа заєдно хилилася над рів, ніби втомилася від довгого стояння і хотіла положитися спати. Рій мушок заєдно крутився в якімсь

безрозумнім бажанні світла і товкмосився і падав в болото. В ринвах хлюпотів дощ.

— Не раз в вечір здаєся нам, — говорив недужий, — що на горі, за нашою хатою, стоїть руїна якогось замку з визубленими башнями, з високими вікнами. Приходимо, — а то корчі ліщини і кілька беріз. І хоть знаємо, що старий замок не може в один вечір вирости там, де рано росли берези і ліщина, та жаль нам за ним. Так жаль за тими творами молодої уяви, за тими поривами, за тим любим жаром.

Затявся, немов соромився своїх фантастичних слів, але за хвилю почав наново:

— Як нині тямлю. Була неділя. Мати ліпила пироги, батько збирався до церкви. Пахли липи, бриніли пчоли, світило сонце. І кращого запаху я ніколи не чув, нічого яснішого я не бачив у світі над ту сорочку, яку тоді мати вложила на мене. Виджу, як руками зліплює тісто, а очима дивиться на мене. Так радісно, так любо. Потім озвалися дзвони. Ми пішли до церкви. Батько стояв між ґаздами і держав свічку в руках. Я між школярами, на самім переді, перед іконостасом.

Крізь вікна вливалося сонце і гралося по образах, по хрестах і по тих головах, вичесаних на свято. Не раз, коли мені на світі дуже зле і дуже чорно, то пригадую собі ту неділю, те сонце, ті липи, ту свою білу сорочку...

Замовк. Вдивився в замкнеш двері, і мені здавалося, що саме тепер прийшла така чорна хвиля і що він пригадує собі ту ясну неділю. Я видів, як по єго лиці скотилася слеза, і вірити не міг, що ті запалі очі годні добути з себе ще хоть би одну, послідню слезу. Я знов відвернувся Д° вікна і знов побачив перехилену лампу...

— Тої неділі, — говорив дальше недужий, — рішилася моя судьба. Здавна учитель намовляв мого батька, щоб віддав мене до школи, але

батько не мав відваги, бо був бідний. В ту неділю панотець покликав нас до себе, дав якісь листи і казав, що мене приймуть в бурсі.

Відвезли мене до тої бурси.

Зазнав я там всього, чого зазнати може бідна хлопська дитина. Не раз було так прикро, що хоть гинь. Але я губи закусував і терпів. Хотів науки. Нічого більше, лиш тої науки, тих книжок.

Але наука була якась інша, як я собі уявляв в своїм умі. Якась мертва, суха, нецікава. Може, оно так треба, гадав я собі, може, оно зміниться, і чекав терпеливо. Так минув рік.

З добрим свідоцтвом приїхав я додому. На цілих шість неділь. Ах, Боже! То було шість неділь раю, кромі одної хвилі пекла. Перед від'їздом, знов в неділю, пішли ми з батьком до церкви. Знов горіли свічки, співали люди і сонце розчісувало вимащені голови своїм золотим гребінцем. Я не молився; я вслуховувався в той шепіт молитви, що нісся по церкві з соток уст, я впивався тим чаром спокою, віри і надії, який бачив на лицях людей.

По службі Божій панотець закликали нас до себе, випитували про школу і заохочували до науки. "Учися, хлопче, бо тепер без науки тяжко чоловікові жити". Потім всунули мені в жменю дрібних грошей і сказали: "Ось маєш, то на книжки. Я нині для тебе один акафист відправив".

Ті гроші запекли мене коло серця. Заскоботали в горлі, здавили і — я заплакав. Чого? Не знав в тій хвилі. Чи з вдяки за добре серце, чи з сорому за біду свою і неміч. Я віддав ті гроші батькові, а собі лишив спомин. Той спомин ходить за мною донині...

З того часу я почав заробляти. Помагав товаришам учитися і робити задачі. Знаєте, який то заробок. Багато праці, а мало платні, а ще менше дяки. Та мимо сего не забуду ніколи першого зароблєного гульдена. Я

почув у собі якусь нову силу; в мені скріпилася надія. І я щось м<>жу... Почалися лекції. Мене зробили бурсовим інструктором. За тоє відобрали мені весь вільний час. Поночі мусив я перероблювати лекції, а по заранках перепитувати.

Б Лспкий, т.

Але батько не доплачував за мене, і я навіть одягався за свої гроші. Донині тямлю тую першу блюзу, що я собі сам справив, і тогу хустку, яку купив для матері в гостинці. Не знаю тілько, хто з нас більше тішився нею, мати чи я? Де ж то, такого сина має.

Всміхнувся тим сумним, безнадійним усміхом. Відкашлянув і говорив дальше:

— І де ж би я погадав собі, що того щастя мені позавидують, що погана зависть і злоба може зрости навіть в молодім, незіпсованім серцю. Був між нами син сільського писаря. Такий бідний, як я, і пильний, лиш талану поскулив єму пан Біг. Що я годину, то він учиться три, і єще добре не вміє. Ніхто єму лекції не давав, і він сам видів, що других не може вчити, та мимо сего дивився на мене боком і плекав злість до мене.

Гадав я собі: нехай, я єму прецінь нічого не винен. А саме тоді почався в нашій школі живіший рух. Почалося гарячкове читання, розбурхалися молодечі уми. Нічого злого в тім не було, нічого грішного. То будилася народна свідомість, і звичайні людські почування облекалися в якусь виразнішу форму. Книжки літали з рук до рук, як ластівки весною. А куди пролетіли, робилося ясніше, ширшало небо, квітчалася земля цвітом надії...

Кихи, кихи, кихи... Ту вхопив єго кашель, вимучив і пустив.

— Видно, що мені і згадувати невільно, — говорив сумно. — На чім я став?Ага! Так читали ми, а голови горіли. Найгірше, що ніколи було читати. Вдень школа, ввечері наука, лишаєся ніч. Ну, але розум від чого? Я лягав спати разом зо всіма, а по годині дрімки, як всьо каменем поснуло, вставав, світив свою власну свічку і читав. Читав далеко поза північ. На рано біда! Очі печуть, якби хто піску насипав. Але то недовго, лиш зразу, потім привикли. І всьо було добре. Аж раз якось лежу собі, свічка горить, як над мерцем, читаю — коли чую, хтось йде. Не встиг світла згасити і сховати книжки, як настоятель, мов з-під землі виріс. Пішла моя книжка — пішов і я. Прогнали.

— Іди, синоньку! — кажуть до мене. — Іди та дякуй Богу, що на добрих людей трафив, бо другі були б тебе знищили навіки. Таж ти міг цілу бурсу з огнем пустити, таж ти міг дітям голови дочиста позавертати. Іди собі!

Кажуть, що всьо то видав мій товариш, отсей писарський синок. І що єму з того прийшло? Ані розуму не прибуло, ані гроша! Хіба що злість свою наситив моїм нещастям. Бо тепер справді почалося моє нещастя.

Перше вважали мене хоть бідним, але добрим і порядним учеником, і заявляли се при всякій нагоді. Тепер кождий глядів на мене кривим оком.

Просив я учителів, щоб дали лекцію.

Обіцяли, що дадуть, як буде.

Жду, лекції нема. А тим часом гроші йдуть. Що мав зложених, вибрав і проїв та перемешкав, а тепер роби що хоч. Випровадився я за місто далеко, до бідного міщанина, і мешкав разом з двома такими, як я, бідолахами. Ми тулились, як ластівки під стріхою. Хатина маленька, а народу багато. Встаю, бувало, рано, як бовван, світа Божого не виджу. Скинув я гордість з серця, пишу до батька. Пришліть, кажу, татуню,

кілька ринських, бо така на мене потреба зайшла, що ради собі не дам. Як зароблю, то віддам. Знаєте мене пречінь.

Писав я той лист і плакав, потім носив кілька днів з собою, нім пустив на почту. Ніхто не знає, як мені мило було єго слати. Прийшли гроші раз, другий, третій. За третім разом прийшло і письмо.

"Наказую тобі, сину, щоби-сь шанував кождий крей-цар, бо ти, може, не знаєш, як ми на нього гірко працюємо. А може, ти, небоже, на пана переходиш? Коли так, то спам'ятайся та пожалуй своїх бідних родичів".

Такий був лист. Але що я вам голову морочу? Ви, мабуть, і спати хочете, а мені на балакання зібралося. Але щось таке на мене зайшло, що мушу виговоритись.

— і овшім, я рад слухати, хоть то звичайна історія. Лиш боюся, щоби вам не пошкодило.

— Е, не робіть знов з мене хорого. То такий звичайний кашель. Треба лиш відпочити і вилежатись, то перейде. Коби як скорше додому, до мами. Таки нема як мама! Рік тому, то я був гірше хорий, а подужав; дасть Бог, і тепер прийду до себе. Тогди, по тій біді, то я був приїхав такий як тінь, лиш скіра і кості. Як побачила мене мамуня, то аж сплакала.

"Ото> ~~ мже, — синоньку, тебе зівчило, аж дивитися лячно". А потім як взяли ходити коло мене, то молока, то сиру, то курку дадуть, як ніхто не видить, і геть мене відпасли.

Та що з того, коли спокою я не мав. Совість мене гризла — бо в хаті була біда. Всьо ішло до гіршого... Ви бачили, може, як то не раз на селі буває. Стоїть собі хатина, чепурна і весела. Аж ту диви, вікно збилося, нового не вставили, лиш шматиною заткали; ворота відорвались, ніхто їх не завісив; вітер козлиння розніс, ніхто другого не поставив; ого, то

вже недобре. То біда увійшла на подвір'я і почала господарювати. Ще трохи а побачиш, як ґазда з ґаздинею пічне за волосе водитись, як тихцем одно перед другим возьме застави до жида носити, як усьо зведесь на нінащо. Зрозумів я, до чого воно йде, і зробилося мені лячно. Питаю раз татуня, чому воно так? "А но, — відповідають, — всьо ішло на тебе, на ту твою школу, та й тільки". Як я то вчув, то так, якби мене хто каменем по голові тарахнув. Почекайте ж, кажу до себе, не хочу я від вас ані крейцара більше. Якось я собі дам раду. Метнувся туди, сюди і найшов собі лекцію на селі, на цілий рік. Де? — Знаєте. Записався в гімназії приватистом і поїхав. На моїх нових господарів не нарікаю, але діти, най їх Господь врозумить, бо я не годен! Що намордувався, не годен! Та ви їх знаєте. Видали їх пречінь. Але що то при гостях, то ангели. Вам їх побачити, як нікого нема! Тоді вони вам покажуть, по чому локоть! Одного батька боялися, а більше нікого. Ой, мав я з ними гірку годину! Сиджу, бувало, годину над одним латинським уступом, от-от, здається, доведу до пуття. Єще раз, єще раз, єще раз. Кажу перейти наново від початку, а вони ані в зуб. Ну, гадаю собі, тут вже всьо кінчиться. Тут святої терпеливості замало. Тим часом показується, що вони змовлялися і вдавали дурнів, щоб лишень мене їсти і дратувати. Або не раз сидимо за сніданєм, а потім має бути лекція. Говоримо, хлопці п'ють молоко, слухають, — аж ту дивись, ого, і слід за ними пропав. Пішли, Бог знає куди. І не раз треба було годину шукати або й більше, заки ми їх найшли і привели до книжки. Прошу їх, благаю, толкую, що я сам хочу учитись, що грудей мені шкода, що здоровлє трачу, а їм ані в думці! Вони тільки того й хочуть. А скажу, бувало, батькові, то знов пекло. Бо він їх хотів коротко в руках держати. Раз, по такій моїй жалобі, розходився надобре.

Одного хлопця вибив, другого жінка з рук ледве вихопила, бо боялася, щоби не прийшло до нещастя. 1 що мені тут бідному почати? Хоть з хати тікай. Якось та буря втихла, чую, говорять они собі обоє. Звичайно, родичі. Діти нічо не винні, бо діти дітьми: молоде, живе. Але я, прошу вас, я винен, бо поваги не вмію собі надати. Га, думаю, нема тут для мене місця. Зібрав свої клуночки і хочу забиратись. Втім, пригадалися мені батьківські слова: "Всьо ішло на тебе, на ту твою

школу, і тому біда". Куди не піду, все ті слова чую... Лишився я. Ходжу, як в ярмі, на боки не оглядаюсь, на нічо не зважаю. Терпен" спасен!

А туг і кашель мене вчіпився. Зразу короткий, легкий, а потім гірший і гірший. Прийшло вкінці до того, що я мусив науку переривати і годинами видихуватись, так мене мучив. Але се дурниця! Правда? Що то кашель?

І дивився мені в очі, так якби вичитати хотів, що я думаю.

— Пощу на село, там мені мамуня наваряіь липового нэпу і дадуїь молока з гусячим смальцем. Що ті лікарі знають! Правда? Я їм ані дрібки не вірю; піду для святого спокою...

І знов хотів подивитися на мене, але я заздалегідь відвернув очі до вікна. Саме в тій хвилі мійський слуга приставив свою драбинку до лампи на улиці, видряпався по ній, відчинив, дмухнув і загасив світло.

Була одинадцята година.

— Бесіда говориться, а ніч іде. Час нам спочати! Ви завтра в дорогу. Поможіть відсунути від стіни канапу, щоби на вас не тйгнуло.

— Не знаю, як вам дякувати, — відповів щиро, — і як перепросити за сей захід.

Потім взяв поруче софи і замість посунути ним, підніс вгору. Бажав показати, що він не такий безсильний, як мені здаєся, але в тій хвилі очі набігли кров'ю, уста скривилися прикро, а груди заревли кашлем.

Я сейчас подав єму води, посадив і поміг порозпинати ковнір. Він сидів, опершись о спину старосвітського крісла, і більше подобав на тінь або на привид, як на живу людину.

В годину пізніше в кімнаті темно, як в гробі. Глибоку тишину переривав плюскіт дощу, чикання годинника і важкий віддих того товариша...

Я не спав. Сумне а щире оповідання нещасливого молодого чоловіка будило в мені рої гадок.

І він не міг заснути. Перекидався з боку на бік і зітхав та зітхав.

— Я вам не доповів всього, — почав він, впевнившись, що я також не сплю. — Єще кілька слів, тим цікавіших, що кидають вони деяке світло на житє нашої сільскої інтелігенції. Я, бачите, селянська дитина, і серце тягне мене під курну стріху. Хоть ідеалізувати того життя не маю причини, але тужу за ним і радо до него, хоть на хвилю, вертаю. А було в селі кількох таких газдів, з котрими я радо де-небудь видався, а найрадніше в їх хаті. Ходив я туди не на обзорини, ані з якогось ніби патріотичного обов'язку, а просто тому, бо мені там було добре, бо пригадувалися якісь давні щасливі часи, бо там не було облуди.

Отже ті мої знакомства і гостини не подобались моїм господарям. Вправді вони того не казали мені, але я догадувавсь з питань, з натяків, з замітних кивань і потакувань головою. Се тягнулося кілька місяців. Я вдавав, що не розумію, і ходив, як передше, по сусідах. В селі почалися готовити до заснования читальні. Вість про се дійшла на приходство і викликала загальне невдоволення. Читальня річ добра, але чому її має засновувати хтось там, а не вони? Не втерпіла їмость а, діждавшися принагідної хвилі, взяла мене на сповідь. Чого я по селі ходжу? Що я говорю, що читаю? Чи я знаю, що таке поступованє кидає на їх дім погане світло, а вона має доньку?., і т. д. Вкінці заявила мені, що їй се байдуже, бо она остаточно зуміє стати висше над людську опінію, але муж єї має із-за мене всілякі прикрості. Недавно докоряв єму на соборчику декан, що він під своєю стріхою держить небезпечного чоловіка, який поміж народом ширить радикалізм. То, мабуть, стало причиною, що він не дістав відзнаки, а тепер готові єго ще звільнити від конкурсу.

По сій розмові я рішився подякувати за хліб і сіль і ждав лишень, щоби мої ученики зробили іспит. Я ще більше працював над ними, а они ще менше вчились, а більше мені докучали. Моя недуга почала рости. Кашель нападав мене чимраз частіше і мучив чимраз більше. Мій побут став неможливим. Мене перестали кликати до гостей і вважали в хаті чимсь вправді конечним, але немилим.

Вкінці прийшов іспит і скінчився не найліпше. Але, ей Богу, я сему не винен. Маю совість зовсім спокійну і сли жалую чого, то хіба того дорогого часу, що пішов намарне. Тепер я їду додому. Боже, щоби скорше! Щоби я раз побачив свою стареньку маму, свого спрацьованого батька!.. Розкажу їм усьо, як було, і мені стане легше. Потім верне здоровлє, а тоді як не закочу рукавів, як не возьмуся до книжки! Всьо скінчиться добре...

Коби лиш до рана. Здаєся мені, що як дихну рідним повітрєм, як сяду під старою липою, то мені зараз, таки зараз полекшає.

Дальшої бесіди я не чув; важкий сон осінньої, елітної ночі замкнув мої повіки.

Коло 7 години рано збудив мене, як звичайно, пес мого сусіда, що менше-більше о тій годині починав "урядувати", себто бігав поперед хати і лаяв на прохожих. Я встав і глянув на софу. Була порожня. Я підійшов до вікна і подивився на небо, а впевнившись, що погоди не буде, почав одіватись. Сльота, недоспана ніч, сумна а довга розмова настроювали мене невесело.

По осьмій я пустивсь до міста. Як звичайно, стрічав я ті самі служниці, що ішли з кошиками на торг, того самого сторожа, що тягнув бочку з водою, і того самого жи-дика, що розносив свіжі булки по домах на снідання. Лиш великий маїістрацький віз здивував мене трохи. Чого він о тій порі туди іде? Ми порівнялись, і я мимохіть глипнув між драбини.

Вид був такий, що очі самі замкнулись, але запізно, бо образ лишився під повікою і триває там досі. На соломі горілиць лежав молодий чоловік, білий, як стіна. Очі запалися глибоко і з тяжким та німим докором дивилися на небо. На устах і на бороді сліди крові. Уста викривлені болем. На цілім лиці великий жаль і скаменіла мука.

Скоро світ зірвався бідолаха і біг до лікаря, але на сходах упав, і кров єго залила.

Не відітхне рідним повітрям і в тіні старенької липи не верне до здоров'я.

На другий день єго похоронили...

Похорон скінчився під вечір. Послідні вертали родичі. Там, на цвинтарі у місті, закопали они всю свою надію, ціле своє будуче життя. Ішли і за слезами світа Божого не виділи. Поруч них громадка учеників, товаришів покійного. Они потішали стареньких, як могли.

— Вертайте спокійно додому, ми ту всьо самі поладимо. І священикам подякуємо, і до газет подамо.

Лице матері роз'яснилося. Піднесла очі і просила щиро: "Пішліть до газет, пішліть! Він за життя лиш в тих книжках сидів, най же хоть по смерті подадуть єго в газети